

Silesia Incognita 2022

Wojewódzki Konkurs Wiedzy o Regionie materiały pomocnicze

Za nami już pięć edycji Konkursu „Silesia Incognita”. Setki uczestników, setki pytań, setki kilometrów, przejechanych przez zwycięzców podczas ich podróży do Brukseli. No i przede wszystkim, mnóstwo satysfakcji płynącej z obserwowania młodych Ślązaków, dla których ich region to coś więcej niż tylko adres. W czasach, gdy słowo „patriota” wielu kojarzy się z agresywnym kibolem, wrzeszczącym ksenofobiczne hasła, w naszym konkursie promujemy prawdziwych patriotów, kochających i znających swoją Małą Ojczyznę. Wiemy, że w przyszłości będą jej godnymi gospodarzami i reprezentantami.

Pora na edycję numer sześć! Kto tym razem zdobędzie główną nagrodę i wybierze się w podróż do Brukseli ufundowaną przez naszego patrona honorowego, Posła do Parlamentu Europejskiego Łukasza Kohuta? Co trzeba zrobić, byście to byli Wy?

1. W terminie do 8 kwietnia 2022 roku należy przesłać do organizatorów prezentację poświęconą miejscu, wydarzeniu lub postaci z dziejów Śląska. Jury, składające się z ekspertów z różnych dziedzin, oceni Wasze prezentacje, biorąc pod uwagę: oryginalność tematu, pomysł, metodę wykonania, stopień zgłębienia tematu i rzetelność przekazanej wiedzy. Tak wyglądają eliminacje.
2. W ten sposób wyłonionych zostanie trzydzieści najlepszych dwuosobowych zespołów, które staną w szranki w Wielkim Finale „Silesia Incognita”, tradycyjnie już, rozgrywanym w Tyskiej Galerii Sportu (oddziale Muzeum Miejskiego) na Stadionie Miejskim w Tychach.

Z roku na rok rośnie prestiż i zainteresowanie naszym konkursem, coraz wyższy jest jego poziom. Triumfatorzy to prawdziwi znawcy Śląska, ale czy ktokolwiek może być ekspertem od wszystkiego? Jak zacząć poznawanie tak niezwykłego regionu? Mamy nadzieję, że poniższe materiały pomogą młodym pasjonatom.

I

O prahistorii Śląska wiemy niewiele, podobnie jak o okresie wczesnośredniowiecznym. Istnieje teoria, że już na długo przed powstaniem państwa polskiego Śląsk był częścią Państwa Wielkomorawskiego (tereny dzisiejszych Czech, Słowacji i Węgier) i być może już wtedy został ochrzczony. Oznaczałoby to, że mylą się uczniowie odpowiadający, że „nasza ziemia” została ochrzczona wraz z Polską dopiero w 966 roku, gdyż mogło stać się to wcześniej (niejeden raz historia Śląska różni się od polskiej).

To jednak na tyle zamierzchłe czasy, że nie będziemy o nich mówić.

Zacznijmy od czasów trochę nowszych. A właściwie to od niezwykłych postaci, od których roi się w naszej historii. Każdy uczeń wie, że w roku 1138 książę Bolesław Krzywousty podzielił państwo polskie między swoich synów. Takie są początki dynastii Piastów Śląskich, którzy rządili naszym regionem aż do XVII wieku. Śląsk otrzymał najstarszy syn Władysław, którego dziś nazywamy Wygnańcem. Dlaczego Wygnańcem? Powód jest prosty. Został wygnany ze Śląska przez swoich młodszych braci i musiał szukać schronienia na dworze cesarza niemieckiego.

Już od tamtych czasów istniały bardzo bliskie więzi między Ślązakami a krajami podległymi cesarzowi – cała nasza historia jest pełna kontaktów z Niemcami i Czechami (stąd w naszej *godce* tyle wyrazów pochodzenia niemieckiego i czeskiego). Ciekawostką może być fakt, że począwszy od roku 1138 Śląsk znajdował się poza granicami państwa polskiego. Część jego terenów znalazła się w granicach Polski dopiero w roku 1922, część w 1945, a reszta – nigdy. Dlatego nie mają racji ci, którzy twierdzą, że nasz region był zawsze polski. To dlatego nasza kultura i historia tak się różnią.

Wróćmy jednak do Władysława Wygnańca. Mimo wsparcia cesarza nigdy nie odzyskał władzy nad Śląskiem. Jego dwaj synowie – Bolesław i Mieszko – dorastali na dworze cesarskim. To ważne postaci w historii naszego regionu: właśnie oni zapoczątkowali podział na Śląsk Dolny i Górny. Kiedy w końcu synowie Władysława Wygnańca odzyskali swoje księstwo, pojawiły się wątpliwości. Zgodnie z ówczesnym prawem księciem śląskim powinien być starszy z braci, Bolesław. Młodszy, Mieszko, także miał jednak swoje ambicje. Kto z Was ma rodzeństwo, ten wie, o czym mowa. Młodsze bracia i młodsze siostry nigdy nie chcą się pogodzić ze znaczeniem i rolą, jaką pełni starsze rodzeństwo... W końcu bracia postanowili podzielić Śląsk. Większa i bogatsza część, ze stolicą we Wrocławiu, przypadła starszemu bratu (to dzisiejszy Dolny Śląsk). Mieszko zaś otrzymał tę biedniejszą część, w której największymi miastami były Opole i Racibórz.

Dziś dziedzictwo młodszego brata nazywamy Górnym Śląskiem. Pewnie się dziwicie: „Jak to? Największymi miastami Górnego Śląska były Opole i Racibórz? A co z Katowicami?” No właśnie, Katowice nie są stolicą Górnego Śląska z prostego powodu. Powstały dopiero... siedemset lat później. I tu pojawia się pierwszy problem. Ucząc o historii Śląska, zawsze dostaję od moich uczniów mnóstwo pytań. „Jak Opole może być stolicą Górnego Śląska, skoro nie leży nawet w naszym województwie?!?” – pytają młodzi regionaliści. Okazuje się, że województwo śląskie... nie leży na Śląsku! To znaczy: leży, ale tylko fragmentarycznie. A teren Górnego Śląska obejmuje nie tylko ziemie województwa śląskiego. Spora część Górnego Śląska znajduje się w województwie opolskim oraz Republice Czeskiej. Obecnie na mapie województwa śląskiego widzimy takie małopolskie miasta jak: Sosnowiec, Częstochowa czy Żywiec. Do tego jest jeszcze cały Dolny Śląsk w obrębie województwa

dolnośląskiego. Tak, to strasznie skomplikowane. Dlatego wielu dorosłych popełnia często błąd i mówi np.: „w Częstochowie na Śląsku, w Sosnowcu na Śląsku”. Mieszkańcy Częstochowy, Sosnowca, Żywca oraz innych nie-śląskich miast, leżących w województwie śląskim także nie znoszą, gdy błędnie nazywa się ich Ślązakami. Mają swoją własną historię i kulturę, która nie ma nic wspólnego z naszym regionem. Niektórzy mówią też: „jadę ze Śląska do Opola” lub „jadę ze Śląska do Wrocławia”, choć przecież Opole leży na Śląsku (Górnym), podobnie jak i Wrocław (Dolnym). Oczywiście my, Ślązacy, musimy znać granice naszego regionu i poprawiać wszystkich, którzy popełniają takie błędy.

Wcześniej wspomnieliśmy, że Mieszko jako młodszy z dwóch synów Władysława Wygnańca, otrzymał mniej atrakcyjną (wtedy) część Śląska. Nawet nie przypuszczał, że kilkaset lat później, wewnątrz ziemi, подарowanej mu przez starszego brata, odkryte zostaną skarby, które uczynią Górny Śląsk jednym z najbardziej wartościowych regionów Europy. Jakie to skarby? Oczywiście chodzi o złoża węgla kamiennego. I jeszcze jedna sprawa: każdy średniowieczny książę musiał mieć swój przydomek, byśmy nie mylili go z innymi władcami. Książęta marzyli pewno, by przejść do historii jako: „Wielki”, „Nieustraszony”, „Lwie Serce” czy „Wspaniały”. Jeśli chodzi o synów Władysława Wygnańca, historia nadała im trochę inne przydomki. Bolesław jest znany jako Bolesław Wysoki. Nic dziwnego, słynął ze wzrostu i siły fizycznej. Jako rycerz cesarza niemieckiego towarzyszył mu w krucjacie do Ziemi Świętej oraz w wyprawie wojennej do Włoch, gdzie wykazywał się odwagą i kunsztem wojennym. A co z Mieszkiem? Cóż, nie brakowało mu sprytu i ambicji, jednak nie był to typ dzielnego rycerza. Do historii przeszedł jako... Mieszko Płatonogi.

II

Przenieśmy się trochę w czasie, na początek XIII wieku. Pojawia się zagrożenie, że cały Śląsk zniknie z powierzchni Ziemi. Ba, może nawet zniknie cała Ziemia? Nadciąga ogromna inwazja Obcych. Nie, nie, ci Obcy nie pochodzą z innej planety, chociaż... Patrząc z punktu widzenia ówczesnych mieszkańców Europy, można i tak to ująć. Ci Obcy to niepokonana armia Mongołów, krocząca ze Wschodu, niszcząca, paląca i mordująca wszystko, co stanie na jej drodze. Na mieszkańców Śląska pada blady strach. A mają wiele do stracenia. Śląsk rządzony przez księcia Henryka Brodatego (syna Bolesława Wysokiego) jest ogromny i bogaty. Granice posiadłości Henryka sięgają niemalże od Berlina do Krakowa. Niektórzy historycy oceniają, że książę śląski chciał zostać królem.

Henryk Brodaty to niezwykle barwna postać, ale jeszcze ciekawsza jest jego żona, Jadwiga. Dzisiaj to święta Jadwiga, patronka Śląska. Z jej osobą wiąże się wiele legend i anegdot. Jadwiga bardzo dbała o losy swoich najuboższych poddanych. Gdy dowiedziała się, że wieśniacy na Śląsku chodzą

boso, bo nie stać ich na buty, sama także odmówiła noszenia obuwia. Książę Henryk zaczął ją prosić, by zaczęła zachowywać się, jak przystało na księżną. W końcu, korzystając ze swojej władzy i pośrednictwa duchownego, rozkazał Jadwidze, by zaczęła nosić buty. Posłuszna żona wykonała polecenie i zaczęła je nosić... na szyi. Inna historia mówi o tym, że Jadwiga odmówiła picia wina (a żona bogatego księcia powinna w tamtych czasach pić wino!), by pić tylko wodę, tak jak jej ubodzy poddani. Wtedy podobno zdarzył się cud – woda, którą księżna wlała do swojej szklanki zmieniła się w wino. Jeśli kiedyś odwiedzicie British Museum w Londynie, koniecznie znajdźcie w nim szklankę Świętej Jadwigi. Anglicy są bardzo dumni z tego eksponatu, upamiętniającego śląską księżną. Tymczasem na Śląsku wciąż niewiele osób słyszało o tej legendzie.

Wróćmy jednak do przerażającej armii Mongołów, nadciągającej w kierunku Śląska. Na ich czele kroczy niezwyciężony Batu-Chan. Niedawno zmarł książę Henryk Brodaty. Na tronie zasiadł jego syn, także Henryk (później zwany Pobożnym). Młody książę wie, że ktoś musi powstrzymać najazd i ocalić Europę. Wie, że tylko on może tego dokonać. Gromadzi olbrzymie posiłki, w których znajdują się rycerze nie tylko ze Śląska, ale także z księstw piastowskich, Czech, Niemiec, Francji, nie brakuje Templariuszy i Krzyżaków. Ta wielka zjednoczona armia stawia czoła wrogom pod Legnicą na Dolnym Śląsku. To jedna z najważniejszych bitew w historii Europy. Niestety, nie kończy się triumfem śląskiego księcia. W tym krwawym starciu Henryk Pobożny traci głowę. Dosłownie. Zostaje ona odcięta i nabita na dzidę mongolskiego wojownika. Po bitwie matka Henryka, święta Jadwiga, jest zdolna rozpoznać jego zwłoki tylko dzięki sześciu palcom przy jednej ze stóp księcia. Ginie wielu najważniejszych śląskich rycerzy.

Najważniejsze jednak jest to, że triumfalny pochód Mongołów zostaje zatrzymany. Po tej bitwie zawrócili oni ze Śląska i pomaszzerowali z powrotem do Azji. Konsekwencją bitwy pod Legnicą jest śmierć setek śląskich rycerzy. W ich miejsce sprowadzono osadników z Cesarstwa Niemieckiego, którzy zaczęli zakładać nowe miasta. Natomiast księstwo śląskie po śmierci Henryka Pobożnego już nigdy nie odzyskało swojej potęgi, przynajmniej nie tak ogromnej jak za czasów obu Henryków.

W średniowiecznej historii Śląska pojawia się jeszcze jedna postać, którą warto pamiętać. To kolejny książę, noszący (bynajmniej nie dla ułatwienia) imię Henryk. Do historii przeszedł jako Henryk Probus. Wyobraźcie sobie współczesnego przywódcę państwa, który jednocześnie jest gwiazdą rocka i mistrzem olimpijskim w sporcie, a do tego diablo przystojny. Połączenie Władimira Putina, Cristiano Ronaldo i Justina Biebera. Dzisiaj taka osoba z pewnością stałaby się idolem nastolatków na całym świecie, a jej plakaty wisiałyby w sypialniach mieszkań w Pekinie, Nowym Jorku, Paryżu i Tychach. Wyobraźcie sobie, że taki właśnie „superstar”, Putino-Cristiano-Bieber żył w trzynastym wieku na Śląsku i był jego władcą. Taką niezwykłą postacią był Henryk Probus. Książę, który wygrywał turnieje rycerskie (a turnieje rycerskie były wówczas odpowiednikami meczów Ligi

Mistrzów), pisał pieśni miłosne jako minnesinger, przede wszystkim jednak był ostatnim z książąt, któremu udało się zjednoczyć prawie cały Śląsk i który był o krok od sięgnięcia po koronę królewską. Można powiedzieć, że śląscy władcy mieli pecha. Jak nie urok, to najazd Mongołów, jak nie najazd Mongołów, to zdrajca w najbliższym gronie. Henryk Probus został otruty przez swojego nadwornego medyka, który stracił pieniądze powierzone mu przez księcia i postanowił zgładzić go, by uniknąć kary. O rycerskiej i szlacheckiej postawie Probusa najlepiej świadczy fakt, że na łożu śmierci przebaczył swojemu zabójcy.

III

Henryk Brodaty, Święta Jadwiga, Henryk Pobożny, Henryk Probus... O tych barwnych postaciach niewiele mówi się na lekcjach historii, a tymczasem średniowiecze na Śląsku to okres, w którym było ich o wiele więcej. My jednak na razie skupmy się na tych najważniejszych, by móc przejść do trochę późniejszego okresu.

Jesteśmy w XIV wieku. Na Górnym Śląsku pojawia się człowiek, którego oceniać można różnie, ale znać trzeba na pewno. To książę Władysław Opolczyk. Tak, tak, ten sam, którego Sienkiewicz tak niemiłosiernie obsmarował na stronach *Krzyżaków*. Bo też przyznać trzeba, że Polacy nie mieli powodu, by kochać górnośląskiego księcia. Był lojalnym współpracownikiem króla polskiego Ludwika Węgierskiego, ale już z Jagiełłą miał na pieńku, a pieniek ten był na tyle duży, że Opolczyk planował zaatakować ramię w ramię z Krzyżakami państwo polskie. Ale uwaga! Pamiętajmy, że Śląsk od dawna już leżał poza jego granicami i to, co leżało w interesie Polaków, niekoniecznie Władysław uznawał za najlepsze dla Górnego Śląska. Nieprzypadkowo wybitny kronikarz Jan Długosz pisał w tamtych czasach o ogromnej wrogości między „narodami”: śląskim i polskim.

Władysław Opolczyk zasłynął jednak z innych powodów niż konflikt z Jagiełłą, który zresztą nic dobrego Ślązakom nie przyniósł. Jako bliski współpracownik króla węgierskiego, został mianowany namiestnikiem Rusi (dzisiejsza Ukraina). W tej roli sprawdził się znakomicie, przyczynił się do rozwoju podległej sobie krainy, budował miasta i dbał o wymianę handlową. Istnieje legenda, według której to właśnie górnośląski książę Władysław nadał ukraińskiej fladze barwy, które dziś możemy znaleźć na niej: złote i niebieskie. Nietrudno zauważyć, że identyczne symbolizują Górny Śląsk, tyle że odwrócone.

Innym wybitnym władcą górnośląskim był książę cieszyński Przemysław Noszak (nazywany tak z powodu choroby, która uniemożliwiała mu samodzielne chodzenie, w związku z czym musiał być noszony). Współpracując z królem czeskim, dał się poznać jako znakomity dyplomata, prowadził negocjacje między walczącymi stronami podczas wojny stuletniej: Anglią i Francją.

IV

Przenieśmy się do czasów, które na zawsze zmieniły życie na Śląsku. Ważnym momentem było odkrycie złóż węgla. Warunki pracy pierwszych górników bardzo różniły się od tych, w jakich dziś pracuje się na kopalniach. Jak wyglądały? Ciekawym dokumentem jest *Ordunek Górny*, wydany przez księcia Jana Dobrego. Jego treść można znaleźć w Internecie lub... w centrum jednego ze śląskich miast.

XVIII i XIX wiek to epoka industrializacji, czyli uprzemysłowienia. To właśnie wtedy na Górnym Śląsku zaczęły masowo powstawać kopalnie i huty, a nasz region stał się nagle bardzo atrakcyjny dla wszystkich europejskich monarchów. No i ten węgiel... Który król nie chciałby być posiadaczem śląskiego węgla? Na pewno chcieli władcy Prus i Austrii, dlatego te kraje stoczyły dwie krwawe wojny, które przeszły do historii jako wojny śląskie (trzecia wojna śląska jest zwana też wojną siedmioletnią). W ich efekcie większość naszego regionu przeszła pod panowanie króla pruskiego w Berlinie (wyjątkiem jest część Górnego Śląska, którą dziś nazywamy Śląskiem Cieszyńskim – ta ziemia pozostała własnością cesarza austriackiego). Warto przeanalizować sposób, w jaki władze w Berlinie zarządzały naszym regionem (np. w oparciu o <http://edus.ibrbs.pl/gorny-slask-podpanowaniem-hohenzollernow-1742-1914/>).

Hohenzollernowie (dynastia rządząca Prusami) świetnie wiedzieli, jak wykorzystać naturalne bogactwo Śląska. Warto wspomnieć o dwóch postaciach, które szczególnie zasłużyły się dla rozwoju naszego przemysłu. Pierwsza z nich to hrabia Friedrich Wilhelm von Reden, urzędnik rządu pruskiego. Choć sam nie pochodził ze Śląska, nie szczędził wysiłków, dążąc do tworzenia nowych kopalń i hut, w których stosowane były najnowsze technologie. Sprowadzał także na Śląsk najwybitniejszych specjalistów. Jednym z nich był... Szkot John Baildon. Ten utalentowany inżynier położył na tyle duże zasługi dla rozwoju śląskiego przemysłu, że jego nazwiskiem nazwano zakłady. To dobry przykład „Ślązaka z importu”, który, chociaż urodzony gdzie indziej, związał swoje życie z tym niezwykłym regionem i osiadł tu na stałe.

W 1787 roku w Tarnowskich Górach uruchomiono (jedną z pierwszych w Europie!) maszynę parową, niedługo później w Gliwicach powstał pierwszy wielki piec. Śląsk zaczęto nazywać „pruską Anglią” (Anglia była wtedy symbolem postępu technologicznego). Prusacy, Austriacy... Tu też łatwo popełnić błąd. Osoby znające historię Polski wiedzą, co to był zabór pruski i zabór austriacki. A pod jakim zaborem był Śląsk? Oczywiście pod żadnym! W czasach, gdy Polska poddawana była zaborom, Śląsk od dawna znajdował się poza jej granicami.

Wróćmy jednak na Śląsk przełomu XVIII i XIX wieku. Niewątpliwie najciekawszą postacią tego okresu (a być może także w całej śląskiej historii) jest Karol Godula. Trudno uwierzyć, że w Hollywood do tej pory nie nakręcono filmu opartego o jego niezwykłą biografię. Syn ubogiego leśniczego z Makoszowów (dzisiejsze Zabrze), który dzięki własnej inteligencji i pracy stał się jednym z najbogatszych ludzi w Europie. Niezwykła kariera Goduli rozpoczęła się od przypadkowego spotkania z hrabią Ballestremem, który zatrudnił go w swoim majątku i dał szansę wykazania się. Po drodze była wielka tragedia związana z okaleczeniem Goduli przez kłusowników, były legendy na jego temat, które powstawały jeszcze za życia Karola. Wierzono, że bogactwo Karola to efekt jego przymierza z diabłem i uważano go za czarnoksiężnika. Były odważne decyzje związane z budowaniem i wykupywaniem kopalń, wreszcie niesamowita przyjaźń z ubogą sierotą Joanną Gryzik, której Godula zapisał cały swój majątek, wywołując tym samym niemały skandal. Warto znać niezwykle koleje losu Karola Goduli. Stosunkowo łatwo można trafić na informacje na jego temat.

Godula to oczywiście geniusz przemysłu i symbol logicznego myślenia, jednak nie oznacza to, że na dziewiętnastowiecznym pruskim Śląsku nie było bardziej romantycznych postaci. Chociażby Josef Eichendorff, poeta spod Raciborza, który, zdaniem wielu, talentem dorównywał Mickiewiczowi. No i jest jeszcze jedna miłosna historia, która rozegrała się w XIX wieku w scenerii górnośląskich szybów i kominów. To oczywiście opowieść o miłości księcia Guido Henckel von Donnersmarcka (magnata, na którego cześć nazwano jedną z większych atrakcji turystycznych w naszym regionie) do markizy Blanki de Paiva. Miłości, która doprowadziła do zbudowania w Świerklańcu pod Tarnowskimi Górami pałacu dorównującego wspaniałością francuskiemu Wersalowi. Miłości, której nie zakończyła podobno nawet śmierć Blanki. Guido według legendy trzymał zwłoki swej ukochanej starannie ukryte w akwarium w pałacowej komnacie, do której nikt nie miał dostępu.

Zachęcamy do zapoznania się z dziejami tego romansu oraz legendami, które mu towarzyszyły. Warto znać historię pałacu w Świerklańcu, którego dziś niestety nie możemy już zwiedzać. Zniszczono go na żądanie władz polskich, ponoć dlatego, że miał w nim straszyć duch Blanki. A tak naprawdę? Pozostały tylko resztki zabudowań i piękny park oraz była brama pałacu, która dziś stoi już w zupełnie innym miejscu Śląska. Gdzie? Zabawcie się w detektywów i sami spróbujcie ją znaleźć. Z pewnością w dzieciństwie odwiedzaliście to miejsce wielokrotnie.

Pałac rodu Henckel von Donnersmarck już nie istnieje, natomiast przetrwał pałac rodu Ballestremów w Pławniowicach. Dynastie śląskich arystokratów-przemysłowców, takich jak ród Henckel von Donnersmarck, Ballestremowie czy Hochbergowie (z Pszczyzny) to kolejny ciekawy temat. Niektórzy zwracają uwagę na to, jak ciężko musieli pracować górnicy i hutnicy zatrudnieni w ich

przedsiębiorstwach. Inni mówią, że to dzięki nim nasz region osiągnął swoją potęgę. Właściciele hut i kopalń często dbali o los swoich pracowników, zakładając dla nich osiedla robotnicze. Wiele z nich do dziś stoi w naszych miastach i można je zwiedzać (np. osiedla Borsiga, Kaufhaus czy najślynniejsze: Nikiszowiec i Giszowiec).

Okres industrializacji (czyli uprzemysłowienia) to czasy, z których pochodzi wiele atrakcji turystycznych naszego regionu. Te mniej oczywiste to siedziby śląskich arystokratów-przemysłowców, takie jak pałac w Pławniowicach czy zamek w Pszczynie. Wspomnieliśmy także o koloniach zakładanych przez właścicieli kopalń oraz fabryk dla swoich pracowników. Przede wszystkim jednak to same dawne zakłady, przyciągające dziś tysiące turystów, którzy chcą np. zjechać pod ziemię, by przekonać się, w jakich warunkach tworzyła się potęga śląskiej gospodarki (Kopalnie Guido oraz Luiza, tarnogórska Kopalnia Srebra, Sztolnia Czarnego Pstrąga oraz wiele innych).

V

Wróćmy jednak do historii naszego regionu. Niewielu śląskich uczniów potrafi wymienić wielkich Ślązaków żyjących przed XIX wiekiem. A tymczasem urodziło się tutaj i działało wielu posiadaczy niesamowitych umysłów, jak choćby astronomka Maria Cunitz, Jacob Boehme, Witelon czy Angelus Silesius.

I jeszcze jedna ważna kwestia, o której zapomnieć nie możemy. W XVIII wieku doszło do podziału Górnego Śląska. Jego ważna część – Śląsk Cieszyński z Bielskiem, Skoczowem i oczywiście Cieszynem – pozostał poza granicami Prus. Warto pamiętać, że poza granicami Prus znalazł się także tzw. Śląsk Czeski (Austriacki) ze stolicą w Opawie, zawierający fragment Dolnego Śląska. Bez tego nie zrozumiemy do końca, dlaczego nasz region wygląda dziś tak, jak wygląda. To w tej części Śląska narodził się pomysł niepodległości naszego regionu (ruch ślązakowski). Warto wiedzieć też, dlaczego wyznaniowo Śląsk Cieszyński różni się od reszty Górnego Śląska, skąd wziął się tam protestantyzm, i że wciąż jest tam silnie obecny!

XIX wiek to okres wielkiej potęgi gospodarczej opartej na przemyśle węglowym i hutniczym. To wtedy w Gliwicach narodził się wybitny odkrywca. Oskar Troplowitz, Ślązak żydowskiego pochodzenia, przeszedł do historii między innymi jako wynalazca pasty do zębów w tubce, plastra samoprzylepnego oraz kremu Nivea. Troplowitz urodził się zbyt wcześnie, by mieć szansę na Nagrodę Nobla, którą otrzymało wielu Ślązaków żyjących w wieku późniejszym.

Kwitły fortuny śląskich rodów arystokratycznych. Wcześniej wspomnieliśmy już o Henckel

von Donnersmarckach (z tej rodziny pochodził słynny książę Guido) oraz o Ballestremach (którzy umożliwili karierę Karolowi Goduli, finansując jego edukację i dając mu zatrudnienie). Warto wspomnieć też o Hochbergach, książętach pszczyńskich. Najsłynniejszą chyba przedstawicielką tej rodziny była, słynąca z urody księżniczka Daisy. Jej pomnik stoi na pszczyńskim rynku, tuż przed zamkiem, w którym mieszkała. Daisy (to angielskie słowo oznacza stokrotkę) to oczywiście nie jej prawdziwe imię. Tak naprawdę piękna księżna nazywała się Maria Teresa Cornwallis-West. To kolejny świetny przykład Ślązaczki urodzonej poza granicami Śląska. Księżna pochodziła z Wielkiej Brytanii (warto zapoznać się z dziejami jej angielskich przodków!), wyszła za mąż za, mówiącego po niemiecku, śląskiego arystokratę i zapisała się w historii naszego regionu. Była bardzo popularna wśród swoich poddanych, ale w jej życiu nie zabrakło dramatycznych momentów. Cóż, załapała się na życie na początku XX wieku, a to okres wojen i dramatycznych, zwłaszcza dla Ślązaków, wyborów. Zachęcamy, byście dowiedzieli się więcej o tym, jak wyglądało życie śląskich arystokratów podczas Wielkiej Wojny oraz po jej zakończeniu.

Á propos wojen: oczywiście wcześniej nasz region także nieraz ucierpiał w wyniku działań wojennych. Wiele pokoleń Ślązaków wspominało krwawe wydarzenia wojny trzydziestoletniej w XVII wieku, a zwłaszcza terroru tzw. lisowczyków. Wojna trzydziestoletnia to jeden z przykładów krwawych konfliktów na tle religijnym. Jednak ogólnie w dziejach naszej Małej Ojczyzny więcej jest pozytywnych wzorców, udowadniających, że tolerancja była bliska naszym przodkom. Biografie Szkota Baildona, Angielki Daisy von Pless czy Żyda Troplowitza pokazują, że Śląsk zawsze chętnie gościł ludzi z całego świata.

Oczywiście nie wszystkim ludziom wiodło się równie dobrze. Praw ubogich wieśniaków bronił, między innymi, działający na Śląsku Cieszyńskim zbójnik Ondraszek, bohater wielu ludowych legend. Choć wiele z nich brzmi baśniowo, zachęcamy, by się z nimi bliżej zapoznać. Ondraszek to postać jak najbardziej historyczna. Niestety, wśród młodych Ślązaków jest on mniej znany niż jego słowacki odpowiednik – Janosik.

Nie tylko zbójnicy wspierali ubogich. Bardziej legalne metody wykorzystywała Matka Eva von Tiele-Winckler (nazywana pieszczotliwie „Muterliczką” – od niemieckiego słowa *Mutter*), arystokratka z terenów dzisiejszego Bytomia, która poświęciła swoje życie, pomagając biednym.

Niektórzy sami postanowili wziąć los w swoje ręce i zdecydowali się na emigrację. Większość z Was słyszała o Ślązakach, wyjeżdżających w czasach komunizmu do Niemiec, ale nie należy zapominać o tych, którzy swoją drugą ojczyznę znaleźli np. w dalekiej Ameryce (ciekawym przypadkiem jest śląskie osadnictwo w Teksasie). Ten okres to także początek działalności na Śląsku ludzi czujących się Polakami i dążących do połączenia z Polską.

Cały wiek XX to okres dramatycznych wyborów narodowych Ślązaków, plebiscytu (w którym 60% zagłosowało, że chce pozostać w Niemczech, a 40% chciało przyłączyć się do odrodzonej Polski) oraz krwawych powstań śląskich, w których niejednokrotnie bracia i sąsiedzi walczyli przeciwko sobie. Nie brakowało aktów brutalnej przemocy, jak np. spalenie przez powstańców wsi Hołdunów czy śmierć dra Mielęckiego z rąk zwolenników pozostawienia dotychczasowego stanu rzeczy.

Wcześniej Górny Śląsk odegrał istotną rolę w wydarzeniu, które wstrząsnęło światem – pierwszej wojnie światowej. To w naszej Pszczynie znajdowało się centrum dowodzenia armii niemieckiej. A po wojnie zaczęły się zmiany... Przywódcą Ślązaków dążących do zjednoczenia z Polską był Wojciech Korfanty, najpopularniejszy wtedy polityk w regionie. Gdy już spełniło się jego wielkie marzenie i Śląsk znalazł się w Polsce, Korfanty popadł w konflikt z Józefem Piłsudskim i trafił do więzienia. Zmarł niedługo po jego opuszczeniu.

VI

Po przyłączeniu do Polski nasz region traktowany był wyjątkowo: posiadał autonomię. Co to oznaczało? To najwyższy stopień samorządności. Autonomiczne województwo śląskie uchylało prawa, dysponowało własnym budżetem, decydowało o swoich sprawach... Dziś wielu Ślązaków marzy o powrocie do tamtych czasów. Nie byłoby w tym niczego dziwnego, autonomiczne regiony istnieją dziś w wielu państwach (np. Niemcy, Hiszpania, Włochy, Wielka Brytania).

W Polsce jednak decentralizacja (przekazanie większych uprawnień regionom) budzi obawy największych partii. W autonomicznym Sejmie Śląskim (ten gmach także zasługuje na uwagę, to na nim wzorowany był budynek Sejmu w Warszawie) zasiadało wielu wybitnych posłów, a także posłanek. Tak, tak, początek XX wieku to okres wielkiej aktywności Ślązaczek, których życie do tej pory najczęściej toczyło się jedynie wokół trzech K – *Kinder*, *Küche*, *Kirche* (dzieci, kuchnia, kościół). Żeby lepiej poznać losy tych wybitnych kobiet warto obejrzeć film *5 Kobiet Sejmu Śląskiego* oraz zapoznać się z życiorysami takich niezwykłych pań jak działaczka Zofia Koniarkowa czy pisarka i pilotka Maria Wardasówna.

Dwudziestolecie międzywojenne to okres, w którym śląskie kobiety odzyskały głos i już nigdy go nie oddały. Do dziś na Śląsku funkcjonuje silny ruch feministyczny. Jednak w tamtym okresie istniały także prawa ograniczające możliwości zawodowe kobiet. Czy wiedzieliście, że w autonomicznym województwie śląskim nauczycielki nie miały prawa wychodzić za mąż i rodzić dzieci?

Dwudziestolecie międzywojenne to także okres, w którym nasi przodkowie zostali zmuszeni do dramatycznych wyborów narodowościowych. Symbolem tego rozdarcia może być wybitny piłkarz Ernest Wilimowski (słynny choćby ze strzelenia czterech goli w meczu Polska – Brazylia podczas mistrzostw świata), który na pytanie, czy jest Niemcem czy Polakiem, odpowiadał zawsze – Ślązakiem. W trakcie II wojny światowej, chcąc ocalić od śmierci swoją matkę, osadzoną przez hitlerowców w obozie śmierci, zgodził się grać dla reprezentacji Niemiec, w efekcie czego został w Polsce uznany za zdrajcę i nigdy już na Śląsk nie powrócił. Warto znać także postać Henryka Sławika, prawdziwego superbohatera. Choć nie posiadał żadnych supermocy, uratował życie wielu żydowskich dzieci podczas wojny, załatwiając dla nich fałszywe dokumenty. Za swoje bohaterstwo zapłacił życiem, zabity przez Niemców.

Rzadko w polskich szkołach wspomina się natomiast o wybitnych Ślązakach opcji niemieckiej, takich jak np. ksiądz i polityk Carl Ulitzka czy Eduard Pant, nauczyciel i dziennikarz, poseł i wicemarszałek Sejmu Śląskiego. Obydwaj stanowczo sprzeciwiali się nazizmowi.

Jednak Polska albo Niemcy nie były jedynymi wyborami, jakich mogli dokonać ówcześni Ślązacy. Sporą popularnością cieszyła się idea niepodległego państwa śląskiego, której wyrazicielem był Józef Koźdoń. Związek Ślązaków, którego był współzałożycielem, liczył w szczytowym okresie ponad 50 tysięcy członków.

Dramatyczne wydarzenia z lat 1939–1945 do dziś budzą na Śląsku wiele emocji. Polacy często zapominają, że nasi przodkowie nie mieli wyboru i, jako obywatele niemieccy, podlegali obowiązkowi służby w armii niemieckiej. Efekt tych nieporozumień miał tragiczne skutki dla Ślązaków wraz z końcem wojny.

W czasach komunistycznych wielu z nich było oskarżanych o „niemieckość”. Tysiące ludzi zostało wywiezionych do Rosji, skąd nigdy nie powrócili. Prześladowania Ślązaków po drugiej wojnie światowej przeszły do historii pod nazwą Tragedii Górnośląskiej. W czasach komunistycznych Ślązakom w Polsce także łatwo nie było, a za *godanie po ślonsku* można było w szkole nieźle oberwać. Na szczęście ostatnie lata to ponowny rozkwit śląskości, z której możemy i powinniśmy być dumni.

W XX wieku powstało wiele nieprawdziwych stereotypów (uproszczonych obrazów) na nasz temat. Wiele osób w Polsce wciąż wierzy, że każdy Ślązak pracuje na kopalni, a używanie śląskiej *godki* świadczy o braku znajomości literackiej polszczyzny. To oczywiście nieprawda, Ślązacy są dumni ze znajomości języka polskiego oraz swojej własnej mowy, powstaje także coraz więcej literatury

pisanej po śląsku. Warto znać nazwiska autorów tworzących w śląszczyźnie: poetów, prozaików, tłumaczy czy też dramaturgów. Młody Ślązak powinien rozpoznawać jednak też tych twórców, którzy – chociaż nie tworzyli po śląsku – są związani z tym regionem. Warto wspomnieć o niedawno zmarłym reżyserze Kazimierzu Kutzu, poecie Rafale Wojaczku czy malarzach Grupy Janowskiej.

W minionym wieku urodziło się tu wielu wybitnych uczonych. Zachęcamy do zapoznania się z życiorysami laureatów Nagrody Nobla urodzonych na Dolnym i Górnym Śląsku. Co prawda większość z nich osiągnęła najwięcej po wyjeździe ze Śląska, jednak wielu na każdym kroku podkreślało miejsce swojego pochodzenia (np. Maria Goeppert-Meyer, która wyjechała do Stanów Zjednoczonych).

Biografie śląskich noblistów, choć są oni patronami wielu szkół, są stosunkowo mało znane wśród uczniów. Pamiętać trzeba też o innych wybitnych intelektualistach, takich jak choćby Jan Wypler (urodzony w Kochłowicach w 1890 roku) – niesamowity poliglota, specjalista od literatury chińskiej czy Emin Pasza, podróżnik z Opola, który dwukrotnie zmieniał religię i zwiedził sporą część Afryki, gdzie został podobno zjedzony przez tubylców.

VII

No, a co z rozrywkami Ślązaków? Futbol (czyli piłka nożna) to dla nas o wiele więcej niż tylko sport. Chłopcy na Śląsku mają fioła (po naszymu: ptoka) na punkcie futbolu. Szczycimy się tym, że w całej historii najwięcej tytułów Mistrza Polski (po czternaście) zdobyły Ruch Chorzów i Górnik Zabrze.

Bardzo popularną dyscypliną jest hokej na lodzie, w którym śląskie drużyny zdobyły uznanie. Nie oznacza to, że mieszkańcy naszego regionu nie osiągali znakomitych wyników w innych dziedzinach. Cała Polska słyszała o sukcesach pływaczki Otylii Jędrzejczak czy gimnastyka Leszka Błanika. A inni śląscy mistrzowie, olimpijczycy? Warto zapoznać się z ich dokonaniem.

Sport sportem, a co z muzyką? Śląska muzyka kojarzy się Wam ze znanymi z TV utworami wątpliwej jakości, nie mającymi nic wspólnego ze śląską kulturą? Nic bardziej błędnego! W naszym regionie tworzono świetną muzykę różnych gatunków: blues (legendarny „Dżem”), metal (grupa „Kat”), pop-rock (np. bardzo popularny w całej Polsce zespół „Myslovitz”, pochodzący oczywiście z... to raczej oczywiste!), a także hip-hop (legendarne składy, takie jak Kaliber44 czy Paktofonika) czy muzyka klasyczna. Wspomnijmy tu chociażby nazwisko kompozytora Wojciecha Kilara, jednego z wybitnych Ślązaków, którzy akurat urodzili się poza naszym regionem, ale czuli się z nim

blisko związani czy też Henryka Mikołaja Góreckiego, który w III Symfonii odnosi się do tematu powstań śląskich. A co ze śląską muzyką dawną? Wielu współczesnych muzyków traktuje ją jako inspirację do nowoczesnych, bardzo ambitnych projektów (np. Grzegorz Płonka czy Marek „Makaron” Motyka). Te dawne utwory znamy często dzięki pracy etnografa Adolfa Dygacza, kolejnej osoby bardzo zasłużonej dla śląskiej kultury.

Niemniej od prawdziwej historii Śląska interesujące są regionalne mity i legendy. Jeśli ktoś lubi książki Tolkiena lub gry, w których roi się od hobbitów, goblinów i elfów, z pewnością zachwyci się też opowieściami o śląskich demonach, czyli stworokach. Większość z Was pewnie słyszała o utopcach, czyhających w pobliżu rzek i stawów, by wciągnąć do nich nieuważnego przechodnia. Co się dalej działo z takimi nieszczęśnikami? Podobno ich dusze zamykane były w *krauzach*. Postrachem ludzi pracujących w polu były polednice. Te długowłose kobietopodobne demony o żelaznych zębach grasowały tylko w południe (stąd nazwa, od śląskiego *polednie*).

Z kolei każdy, kto ma w rodzinie górnika świetnie wie, kim jest Skarbnik, demon zamieszkujący kopalnie, potrafiący być zarówno przyjazny, jak i złośliwy. Wędrując nocą przez śląskie lasy, można natknąć się podobno na fojermona – mężczyznę z ognistą kulą zamiast głowy lub świetłę – wielką świetlistą kulę o ludzkich rysach twarzy. Chociaż z pewnością jest to przerażający widok, nie są to demony szczególnie groźne, wręcz przeciwnie, skłonne są wskazać drogę zagubionemu wędrowcowi. Różną rolę mogą pełnić „jaroszki”, rodzaj skrzatów. Często płątają figle gospodarzom, ale po oswojeniu mogą okazać się nader przydatne w gospodarstwie.

Silny wiatr oznaczał wycie Meluzyny, która, zajęta własnym wyglądem, potraciła dzieci i teraz próbuje je odzyskać. Nie brakuje na Śląsku legend o wampirach, nazywanych sotonami lub zmorami. Przeistaczali się w nie we śnie, nie będąc tego świadomymi, ludzie posiadający pewne szczególne cechy (jedną z nich jest fakt posiadania dwóch rzędów zębów w momencie narodzin).

Nie wolno zapominać o beboku, którego panicznie bali się nasi dziadkowie i rodzice. Nikt nie wiedział (tak naprawdę), jak wyglądał, wiadomo było tylko, że dysponuje ogromnym workiem, do którego trafiały nieznośne dzieciaki. Trafiały i... nie wiadomo, co się z nimi dalej działo. Aż strach się zastanawiać...

Na czym jeszcze polega nasza regionalna wyjątkowość? Mamy własne obyczaje. Ślązak nie obchodzi imienin, natomiast urodziny. *Gyburstag* to okazja do hucznej imprezy. Szczególnie hucznej, jeśli to „abraham”, a więc pięćdziesiąte urodziny. W okresie bożonarodzeniowym prezenty przynosi nam Dzieciątko, a nie św. Mikołaj, a w noc przed weselem obchodzimy tzw. *Polterabend*.

A jak z innymi obyczajami, które znacie? Wyjątkowa jest nasza kuchnia, z codziennymi *ajntopfami*, takimi jak żur czy wodzionka, no i obowiązkowym niedzielnym obiadem: kluski, rolada i modro kapusta. Nie wyobrażamy sobie Bożego Narodzenia bez moczki, siemieniotki i makówek.

Używamy swojej śląskiej *godki*, wzbogaconej o liczne zapożyczenia z języka czeskiego i niemieckiego. Czy potraficie podać przykłady słownictwa śląskiego posiadającego korzenie polskie, czeskie i niemieckie? Jeszcze niedawno śląski etnolekt nazywany był pogardliwie „gwarą”, dziś powstaje coraz więcej książek pisanych po śląsku i trwają starania, by uznać ją za pełnowartościowy odrębny język regionalny.

Ostatnie lata to świetny okres dla śląskiej literatury. Coraz więcej autorów decyduje się na pisanie po śląsku, a nie po polsku. Klasyczne dzieła światowej literatury (wspomnijmy tylko Dantego, Lewisa Carrolla czy Charlesa Dickensa) są tłumaczone na śląszczyznę przez wybitnych tłumaczy takich jak Mirosław Syniawa czy Grzegorz Kulik. Ślązak Szczepan Twardoch pozostaje jednym z najpopularniejszych pisarzy w całej Polsce (jego *Drach* dzieje się zresztą na Górnym Śląsku), a Zbigniew Rokita zdobył w ubiegłym roku Literacką Nagrodę „Nike” za *Kajs* – książkę, której bohaterem jest właśnie... nasz region.

No właśnie, mówiąc o Ślązakach, nie można zapominać o Śląsku: miejscu, w którym tyle fascynujących rzeczy działo się przez ostatnie tysiąc lat. Dobrze znać jego granice, by nie narobić sobie wstydu. A niestety, wielu dziennikarzy nawet tu robi błędy! Kiedy już poznamy granice, warto dowiedzieć się więcej o niezwykłych terenach. Takich jak choćby *Anaberg*, czyli Góra Świętej Anny, która zapisała się w dziejach regionu nie tylko z powodu walk powstańczych. Albo magiczne dzielnice Katowic: Giszowiec i Nikiszowiec. Dlaczego magiczne? Każdy, kto bawił się w chowanego w nikiszowieckich *ajnfartach*, wie o czym mowa (choć pewnie niektórzy nie znają jeszcze pojęcia *ajnfart*).

Jest punkt, w którym stykały się trzy potężne cesarstwa (oczywiście na Śląsku, ale gdzie dokładnie?!). O zabytkowych kopalniach, zamkach i pałacach była już mowa. No i oczywiście cała masa atrakcji, które zostały u nas jako pamiątki po, odchodzącym powoli do historii, przemyśle. Znacie na pewno zabytkową kopalnię Guido, pływaliście może w Sztolni Czarnego Pstrąga. Wraz z innymi strefami w Tarnowskich Górach, jest pierwszym obiektem UNESCO na Górnym Śląsku, ale przecież istnieje cały Szlak Zabytków Techniki, który można zwiedzać nie tylko podczas corocznej Industriady.

Śląsk to niezwykła architektura, na pewno powinniśmy znać jej przykłady – m.in. w postaci katowickiej moderny. Warto zapoznać się z dokonaniem działających na Śląsku architektów m.in.

Marka Dziekońskiego, Stanisława Niemczyka, czy bardziej współcześnie Roberta Koniecznego i Roberta Skitka.

Nie wolno nam też zapominać o Śląsku Cieszyńskim (nie tylko o samym Cieszynie, jednym z najstarszych miast regionu), który oferuje zupełnie inne krajobrazy niż tak zwany „Czarny Śląsk”. Teren zwany podbeskidziem to także część Śląska, chociaż część, której historia potoczyła się trochę inaczej niż Katowic, Rybnika czy Opola.

Czy to wszystko wystarczy, by zachęcić Was do zainteresowania się Śląskiem? Oczywiście to, co przeczytaliście wyżej to tylko „liźnięcie” wszystkich tematów. Warto pogłębić tę wiedzę, by móc z dumą nazwać się prawdziwym gospodarzem swojego regionu, zdolnym przedstawić go tak, by wywołać zainteresowanie każdego przybysza z Polski, Europy i ze świata.

Zagadnienia:

- średniowieczna historia Śląska;
- władcy dynastii Piastów Śląskich (synowie Władysława Wygnańca, Henryk Brodaty i Jadwiga, Henryk Probus, Władysław Opolczyk, Jan Dobry i inni);
- okoliczności podziału Śląska na Górny i Dolny;
- najstarsze śląskie miasta;
- granice Śląska, różnice między granicami regionu a województw;
- zmieniająca się przynależność państwowa Śląska;
- industrializacja (uprzemysłowienie) i jej „ojcowie”: Reden, Baildon, Godula i inni;
- śląskie rody arystokratyczne (Donnersmarckowie, Ballestremowie, Hochbergowie i inni) i ich siedziby;
- dziedzictwo postindustrialne (poprzemysłowe): fabryki, zakłady, osady robotnicze, Szlak Zabytków Techniki i jego wartość turystyczna;
- śląscy intelektualiści (Maria Cunitz, Angelus Silesius, Witelon, Jacob Boehme, Emil Troplowitz);
- laureaci Nagrody Nobla urodzeni na Śląsku;
- wielokulturowość i różnorodność religijna na Śląsku;
- zmiany społeczne w XIX i XX wieku;
- powstania śląskie, plebiscyt i autonomiczne województwo śląskie;

- ruch kobiecy na Śląsku;
- sport na Śląsku, wybitni sportowcy;
- druga wojna światowa i Tragedia Górnos Śląska;
- muzyka na Śląsku;
- etnolekt śląski, literatura tworzona po śląsku;
- legendy regionalne;
- oferta kulturalna: muzea, teatry, galerie;
- śląska obyczajowość;
- architektura i jej ważne postaci, np. Marek Dziekoński, Kazimierz Wejchert i Hanna Adamczewska-Wejchert, Stanisław Niemczyk, Andrzej Czyżewski, Robert Skitek.

Poniżej przykłady niektórych źródeł wiedzy. Uwaga, informacje możliwe do znalezienia w poniższych źródłach zdecydowanie NIE wyczerpują zakresu wiedzy, jakim dysponują najlepsi z uczestników finałów „Silesia Incognita”. Tylko od dociekliwości i kreatywności uczestników tegorocznej edycji zależy jak świetnie przygotowani przystąpią do rozgrywek.

1. Encyklopedia Województwa Śląskiego: http://ibrbs.pl/mediawiki/index.php/Strona_główna
2. Platforma EDUŚ: <http://edus.ibrbs.pl/>
3. 5 Kobiet Sejmu Śląskiego: <https://www.youtube.com/watch?v=KWHWDosITdM>
4. Cykl filmów *W regionie o regionie*:
<https://www.youtube.com/channel/UCIwiapjIR0LEZYOrU151NhA>
5. <https://culture.pl/pl/tworca/henryk-mikolaj-gorecki>
6. P. Oczko, *Marek Dziekoński. Koncepcja, kreacja, konteksty*, Tychy 2017.
7. A. Cymer, *Stanisław Niemczyk (1943–2019)*, culture.pl (online):
<https://culture.pl/pl/tworca/stanislaw-niemczyk>
8. I. Kozina, *Ikony architektury w województwie śląskim w XX i XXI w.*, Katowice 2019.
9. *Tychy – dziedzictwo nowego miasta*, red. P. Oczko, Tychy 2017.

10. *Arch. Stanisław Niemczyk. Portret filmowy – Kolekcja, YouTube (online):*

https://www.youtube.com/watch?v=TIIsON6a_33s

11. *Arch. Marek i Ewa Dziekońscy. Portret filmowy – Kolekcja, YouTube (online):*

<https://www.youtube.com/watch?v=ZrgwBKGmo0c>